

59
A. CARRIET

LUIS CARIGIET, IN PICTUR-ARTIST SURSILVAN

Emprova d'explicaziun picturala da
Margis, ils 25 d'october 1960, allas 14.30 — 15.00

Alfons Maissen

LA LINGUA DALS AVIOUS, da

Margis, ils 15 de november 1960, allas 14.30 — 15.00

Constant Gritti, Scuol

BANADETG FONTANA, da

Margis, ils 6 de december 1960, allas 14.30 — 15.00

Giatgen Uffer, Muralto

Nos maletgs en color

Ils 8 maletgs en color che il fegliet RS porscha questa gada ein reproducziuns diversas ded ovras digl enconuscent pictur sursilvan LUIS CARIGIET. Quella meritada undrientscha d'in dils nos pli gronds artists fuss buca stada pusseivla senza la beinvuglientscha ed igl agid continuau dil pictur sez. Luis Carigiet ha buca munchentau cun cussegls, ed era surdau senz'auter ils dretgs de reproducziun alla Cuminonza Radio Romontsch. Nunditgont sia lavur intensiva, eis el era staus prompts ad ina intervista en favur dils scolars romontschs.

In agid tut aparti, che gida grondamein a realisar il niev cudischet Radioscola, ha purschiu a nus la *Stampa romontscha a Mustér*, sco era la *Casa editura DESERTINA*. La stampa Condrau ha mess a disposiziun ils custeivels cliches en color, semtgai per ina seria de cartas postalas ch'ei gest comparida e de retrer en mintga libreria.

Plinavon edescha la casa editura *DESERTINA* en cuort ina mappa ded 8 maletgs de pli gronda dimensiun en color. Ei setracta cheu d'ina collecziun ded ovras representativas de Luis Carigiet. Ils maletgs de quella mappa artistica ein sco fatgs per ornament en nossas casas grischunas purilas sco era en edificis pli moderns. Quella acziun en favur digl art indigen mereta tutta atenziun. Cun favorisar questas stentas alzein nus igl art, valetain nus la lavur artistica de stampadur, promovin nus ensemlamein senn e sentiment per il bi enten nus ed en nies contuorn. —

In grond engraziament descha alla suprastanza della *Cuminonza Radio Romontsch*, che ha susteniu la presenta ediziun cun mieds extraordinaris.

L'emissiun *La lingua dals avious*, da *Constant Gritti*, entra buca ton en fatgs historics d'apicultura speciala grischuna, mobein dilucidescha il far e demanar de quei interessant pievel, e surtut la practica hodierna d'apicultura.

Igl giug auditiv *Banadetg Fontana*, da *Giatgen Uffer*, vegn ad esser beinvegnius a biars scolars e scolasts, muort siu bi cuntegn historic. —

Per buns survetschs e per las legendas dil Casti de Riom cun in maletg aunc maina reproducus e publicaus essan nus renconuscheivels a signur scolast *Bonifaci Plaz*. — Per rectificaziun e correcturas de differents manuscrits descha engraziament a signur inspectur Töna Schmid ed a Gion Duno Simeon, inspectur de scola.

A. M.

Luis Carigiet

Veta e problematica d'in pictur

Da Alfons Maissen

Il lectur vegn e sedumandar tgi bein savessi esser il viandont che camina schi pensivs cun in maletg enramau sin sia catla enviers la bassa? Igl ei *Luis Carigiet*, che va cun in de ses novs maletgs ch'el ha gest scaffiu dalla tiara giuado. Enzatgi sto haver giu plascher de sia creaziun ed acquistau ella. Danunder vegn il pictur? — savess ins dumandar! Quei legn ei gleiti sligliaus. Mirei leu dretg la camona, ina veritabla casa sursilvana de respectabla vegliadetgna, tut embrinida dal sulegl, nera ed empizzida dad auras e malauras. Nus essan circa els onns 1942 e Luis Carigiet habitescha la «Casa spel dutg», (Hüüs am Bach), dapi enzacons onns, ina casa purila bein proporzionada, cullas duas stivas dadens e dado, enten las qualas Luis Carigiet ha luvrau e malegiau onns ora, preparond en ina cuschina primitiva sez sia sempla tschavera.

Enamiez sia veta ha el bandunau la Bassa turbulenta e la truscha dil mund per anflar ruaus e calma si ella muntogna, per encurir ed anflar ina nova via egl art de pictur. Enzatgei remarcabel ha stuschau el cun vehemenza enviers ina nova concepziun, ina nova idea artisitca. Per capir quei eremitadi, sia renunzia, stuein nus ir in tschancun anavos en sia veta.

LA VACCA VERDA
1946. Reproducziun tenor ina affischa per la exposiziun de vaccas a Cuera

Luis Carigiet ei naschius ils 30 d'ust 1902 a Trun ella «Casa-crap sper baselgia», sco el ha per moda de dir. Els eran 11 fargliuns, dals quals 9 vivan aunc oz. Cun plascher punctuescha Luis Carigiet aunc oz bugen ch'el seigi in buob de pur! Cu el ha giu 9 onns, ein ils geniturs i a Cuera. La famiglia ha pia bandunau il vitg natal e serendida en in liug pli grond cun autras premissas de veta. Quei ei era stau l'emprema midada pli gronda ella veta de Luis Carigiet. Bugen pareglia el sia veta cun in dutg che vegn neuagiu da nos cuolms cun ses turnighels, sias cascadas, che percuoran cavorgias e formeschan buolas e pellas.

Suenter ina veta d'affon e mattet a Trun cun sia cuorsa viva e frestga, vegn ussa l'emprema staziun: ina buoletta, il marcau de Cuera. Cheu va el a scola, fa in tempset igl emprendist de pictur e decoratur. Las buolas paran erias, ein denton profundas e schmuglian e tschallatan las auas ina en l'autra, tochen che autras vegnan e catschan vinavon igl embrugl zuppau. Quella semeigliadetgna va-

la era ussa per Luis Carigiet. Pertgei beingleiti semuossa la moda de picturar a Cuera buca la vera occupaziun per ils talents sereghgionts dil giuven plein temperament e tempronza malquieta. El serenda pia a Turitg, el grond marcau cullas pusseivladads vastas ed entscheiva a designar en in atelier de propaganda e de reclama. En quella secunda staziun, ella buola gronda, sco Carigiet schess forse, resta il giuven pictur cun profit, tochen ch'el senta che siu pensum de lavur entscheiva adina puspei a serepeter e ch'el riscava beingleiti de curdar a mauns alla rutina. Siu senn allert lai denton buca vegnir schi lunsch, schegie ch'il prighel ei gronds. Il pictur veva giu success en siu mistregn de designatur. El malegiava affischas e placats che havevan buna resonanza, e vess saviu esser cuntents senz'auter cun sia posiziun existentia. Pressapauc 15 onns ha Luis Carigiet luvrau en quella direcziun ed ei sepperfeczionaus grondamein el designar sco tal. Mo el senta profundamein che quella via stuess menar el ella franca stagnaziun, che stuess refusar a siu intern per adina siu pli fervent giavisch de daventar pictur de valor. Bein ni mal stueva ei ussa dar ina midada radicala. Las ragischs tschaffadas da mattet el ravugl della casa paterna, stuevan puspei survegnir la vivonda directamein dagl origin!

Ch'el era buca silla via che vess saviu cuntentar el alla liunga, muossa eclatantamein igl onn 1939, suenter l'Exposiziun nazionala a Turitg. Per quella manifestaziun veva Carigiet luvrau sco paucs auters, decorond e malegiond certas parts della exposiziun. Surura vegn el enconuschents ad in public pli vast, mintgin che vess giu bugen in maletg ded el, ton che il pauper pictur stueva malegiar cul telefon sill'ureglia per dar damogn a tuttas empustaziuns. Quella activitad, quei success pareva de metter el en cadeinas. Ei pareva sco sche tut circolass entuorn en in rudi, senza la minima pusseivladad de puder rumper o enzanua.

Quella situaziun fa daventar il pictur trests e pensivs, gie sventireivels senza fin. En quella disda cuort giu in siemi remarcabel, enten il qual el eri grev malsauns. El schischevi agl ur d'in uaul sut in pegn. Tuttenina hagi la roma liunga e bracca giudem stendiu ora lur bratscha ed alzau el sco cun dus mauns egl ault, sco de retscheiver in pauper sventirau en buntadeivla pertgironza. En quei mument seigi el veginus neunavon e detg a siu frar Baltisar, ni Zarli, sco'l vegn numnaus: «Ti, jeu hai giu in siemi, e quel ha dau in'enzenna! — a quella stos jeu far obedienscha. La natira, miu origin, igl uaul, il pegn, tut quella veta de mia giuventetgna cloma mei!»

Skizza d'in carnet de notizias che ha surviu pil maletg LA VACCA VERDA.

IL TGIET SELVADI 1944. Reproduc-
ziun tenor in pastel laventau. En pos-
sess dil marcau de Turitg

Carigiet fa per camond a siu intern ed al clom dell'enzenna de siu siemi e va puspei anavos ella muntogna. Si Platengia, ina ucliva silla lada ed interessanta spatla dil Pez Mundeun, anfla el la dimora. Leu ha Carigiet habitau tut persuls in tschuppel onns en gronda sempladad. Da quei mument naven, lunsch dalla rueida, entscheiv'el a malegiar *siu* maletg, igl *agen* maletg, quei ch'interessava el, buca rauba sin empustaziun e cun termin. Dacheudenvi vul el esser sez meister de ses patratgs, patrun de ses temas, de cuntegn e moda e maniera. El emprova cunzun de metter a ferm la veta de nos cuolms, la contrada, la natira selvadia e dumiestia, insumma tut quellas bellezias della natira e de moviment che schevan buca ruaus ad el en siu intern. Si Platengia ella «Casa spel dutg» ei siu art, sia veta setransformada. Suenten 10 onns muntogna entscheiva sia lavur artistica a penetrar. Pensums ed incumbensas de tut autra valeta vegnan ussa neuasi ella retratgadat, e Carigiet suonda tscheu e leu quei niev clom. En quei temps crodan era ils emprems projects de pictura murala, e pli savens dat Carigiet suatientscha al clom dalla bassa. En quei interval marida Carigiet e retrai a Platengia sia casa nova ch'el ha sez baghegiu. Siu diari plaيدا de quels temps de Platengia en com-moventa sempladad e sinceradad. Mo cheu dat ei anetgamein ina midada maisudida per il pictur. El tschontscha d'ina grazia tut speciala! El ha numnadamein saviu acquistar de sia tatta a Flutginas sur Trun, in fervent giavisch gia dapi onns, la casa de ses perdavons. Quella casa dubla de lenn, su-legliva, caulda sil Crest de Flutginas, habitescha Luis Carigiet gia dapi in decenni cun sia famiglia

la gronda part digl onn. Cu'l sa e po va el anavos da sias lavurs ella bassa per ruassar empau, ni per malegiar vid il cavallut. Quella viulta de dimora ei stada per Carigiet in fatg legreivel. La casa ei vasta, posseda in atelier endrizzau dal pictur sez, tenor siu gust, e de bravas dimensiuns. Quei ei emperneivel, schegie che Carigiet punctuescha ch'el hagi adina giu spazi avunda per malegiar; malegiar drovi buca quella massa plaz! Sper quella idea, che muossa ch'igl artist astga buca esser dependents memia fetg d'exteriuradads, dalla materia, sviluppescha Carigiet era aunc sin auter terren de sia clamada. Il far e turschar giu las colurs p.ex., ei per el ina manipulaziun secundaria; pli impurtont ei il sentiment per la colur che de dar memia zun impurtonza a rufinadas mischeidas e metodas. Ins astgi buca far cul tractament de colurs ina entira scienza. Era la tecnica de malegiar ei buca de muntada schi gronda. Cun mintga rida san ins far enzatgei grondius. Il ver artist enquera la materia che para adequata ad el per tal e tal intent, lavura denton cun mintga uaffen che vegn enta maun. Era l'elecziun dil tema ei buca impurtont; ei dat denton motivs pli reh, auters pli paupers.

Il ruaus ei per Carigiet d'immensa impurtonza. A Flutginas senta el a crescher las ragischs, gie sias atgnas ragischs, ch'ein dall'entschatta senutridas dal sulom de ses perdavons de Flutginas. Per-

L'UTSCHLERA (Caset d'utschals). Reproducziun d'ina litografia originala. Ediziun: Cuminonza de promoturs digl art.

tgei gia da buobet mava Carigiet dal vitg de Trun orasi tiels augs de Flutginas e viveva pli bugen en quella veta purila, nua ch'ìls aviuls ed utschals susuravan e cantavan.

A Flutginas lavura Carigiet oz cun niev slonsch vid il cavallut principalmein, vid la «Staffelei». Era ils projects per ils maletgs de preit fa el leu en tut ruaus. Il malegiar preits ei daventaus ussa per el in'occupaziun dominonta. Per far la preit per propi tuc'ei naturalmein ded ir leu nua che las preits stattan. Flutginas ei per el denton ina necessitad. Leu ha el direct contact cun quei grond factur de sia veta: la natira. Leu sa el ira sco inq gi per las pitgognas. E beinenqual pur ha forsa tartgau ina ga u l'autra: «O, quel tscheu ha bein pauc de far, ch' el sa ira aschia per las pitgognas cun siu perspectiv a mironde en siat vanauns! Quel vesa tonaton nuot special cun quei uaffen!» — Mo Carigiet ei in grond observatur della natira ed el vesa cun siu «rorspieghel», ed era senza, fetg biaras e beinduras marvegliusas caussas. El vesa schizun auter che autra glied il objects, ils moviments, las colurs! Biars humans miran sin nuot, per quei ch'ì han negin interess de mirar.

Vus enconuscheis senza dubi tuts ils grondius cudischs per affons che Carigiet ha malegiàu: Igl Ursin, La Flurina, La neiv gronda. All'entschatta de sia retratgadat a Platengia survegn Luis Carigiet ina historia dalla scribenta engiadinesa Selina Chönz enta maun; quella raquintava la historia d'in buobet, — e Carigiet ha stuiu dir siper sesez: «Mo quei buobet viva gie la medema veta, buna-mein la medema ch'jeu hai viviu!» Ed enten malegiar quels cudischs ha el saviu far stem che sia derivonza hagi gidau a schaffir in'ovretta de bien sursun en Svizzeria sco egl exteriur. Senza esser staus buob de pur cun las grondas ragischs, fuss quell'ovra maina reussida en quella fuorma. Cun turnar ella muntogna ha el stuiu encurir las ragischs aunc ina gada, e quellas ragischs han gidau ad anflar la via nova!

Il cuntegn d'in maletg ei egl art buca schi impurtonts sco ins tratga, manegia Carigiet. Co el vegn fatg e co il tema vegn tractaus, gliez ei de gronda muntada. Dus picturs malegian p. ex. dus aunghels. Igl emprem maletg ei senza impurtonza, e l'auter sa esser de grond spért e cuntegn. Ei dependa co igl artist ha la capacitad de dir l'essenza de quei object ch'el malegia. Plinavon sto il pictur haver ina visiun atgna ed originala ded exprimer ina caussa. Sche quei duess buca esser il cass, ni deigi ni astga in pictur ir vid la lavur. Ei dependa dalla capacitad della persuna de sentir la verdad che tschontscha ord las caussas, ni ord igl object ch'el malegia. — Fuorma e color stattan per Luis Carigiet sil medem scalem, han la medema impurtonza. E cun malegiar aschia il maletg, sa'l schenghegiar enzatgei a siu concarstgaun che auda mo ad el, che tschel posseda buc. Oz, en sia nova concepziun de malegiar ei la color strusch de prender naven dal mistregn de Luis Carigiet. Sche el ha «designau» bia igl emprem de sia carriera, sche ha quei gidau a formar il senn della fuorma, il sentiment per la composiziun. La pictura sco tala ei denton la color. Culla color stuess ins atgna-mein saver dir tut: letezia, tristezia. Ils tacs color stuess ins metter ensemen bein, ch'ì dess fuorma ed in cuntegn che sa porscher e dar enzatgei ad in auter carstgaun.

Luis Carigiet ha buca giu caschun de frequentar scolas professionali e d'art. El ha sez schaffiu siu patratg, fullau via sco quei che la necessitad della veta cumandava e dumandava. Ei tuccava de haregiar ni star a mesa via! El ei autodidact, in ch'ei seluvraus siado cullas atgnas forzas, culs agens mieds. Quei ha en sesez buca giu avantatgs specials per il pictur. Muncond la scola ha el stuiu anflar sez la via, cun pli grondas stentas, savens en carauns, enstagl en lingia grada ed uliva. Mo cun quei ch'el ha gudiu negin'instrucziun e muossavias specials, ei sia pictura pli originala, senza influenza d'autra vart. E cheu arrivein nus ad in pugn, al qual Carigiet dat pulita impurtonza. Igl ei la scola della veta, l'esperienza della veta el combat! Carigiet ha miserau quella cull'atgna persuna, ed aschia survegniu la forza della mesira, ina dellas pli grondas acquisiziuns ch'in artist sa far! El ha viu nua che las valetas schain, co la mesira sto esser.

In maletg sa vegnir animaus, tenor Carigiet, entras enzatgei ch'ins vesa. El explichescha quei cul tema dil pur che va cun sia mugia e carga de strom sin sliusa. Quei ei in mirar schi ferm che Carigiet prendess cuninagada neuadora siu carnet de desegns e dess en paucas lingias las principalas fuor-mas, cull'idea ded ir a casa e malegiar ora enzacu il maletg. Ei dat denton in'autra pusseivladad de crear; ins sa survegnir surura in'idea de malegiar entras ina visiun interna. Ei sa per exempel se-tractar dil problem pertgei e percum la veta sa better in human ded in cantun en l'auter, co contrasts san sebetter in encunter l'auter sin quest mund; ins sa lu per semeigliar ir a malegiar ina figura che

LA CARGA LENNA. Desegn a penna.

ballontscha denter dus elements cuntrariss. Igl ei in tema che Carigiet persequitescha e realisescha beinduras en si'ovra. Quella figura tragic-comica el medem temps, sco'l'ei dada p. semeglia sin p. 15 de Radioscola, vul mussar nuot auter che la «figura de miez», che schai denter las valetas, denter clar e stgir, denter intelletg e sentiment, denter bien e schliet, denter forzas dil tgierp e quellas dil spért.

Daco ha Carigiet entschiet ad ir vid la preit, malegiend en grondas dimensiuns muralas? — vegn beinenqualin a sedumandar, suenter haver udiu dils gronds success dil davos temps sin quei in-tschess. L'explicaziun ei evidenta. In cert temps ha el stuiu malegiar placats per saver viver. Fetg baul ha el stuiu fadigiar sia veta persuls, e lu malegiau affischas che muossan gia la tendenza viers la preit, che drovan l'egliada per il tac grond de colur e per dimensiuns pli grondas. Aschia era Carigiet sco predestinaus per la pictura murala. Era las decoraziuns per teaters che Carigiet fageva en ses giuvens onns cun success, picturas de grond spazi, muossan la medema pusseivladad. Aschia ei Carigiet carschius viaden ellas dimensiuns grondas. Quellas occupaziuns gest numnadas ein semussadas nizeivlas il mument ch'el ha survegnu las lavurs grondas de maletgs muralis, de malegiar preits en scolas, en salas festivas etc. Igl ei tut in auter luvrar che malegiar sil cavallut. Ed ins sa capir ch'ei ha dau discrepanzas grondas denter la mesira d'in maletg en in cudisch per affons e denter fuormas e figuras per ina preit de forsa 10—20 m lunghezia e 5—10 m altezia. Carigiet raschuna che cura ch'el levi malegiar en ina de quellas dimensiuns «endretg», lu stuevi el sedistanziar dalla mesira

LA FUNICULARA. Tenor in maletg en ieli. En possess privat

IL PUR. Reproducziun tenor in maletg en ieli. En possess dell'Uniun grischuna d'art. Quest'ovra sesanfla ella Casa ded art a Cuera

cuntraria ed opposta, p. ex. dalla mesira pintga. Ed en tals muments ha el forsa stuiu far mal ed entiers a beinenqual amitg che spluntava per in desegn u maletg de 15 sin 25 cm, e quei enaquella ch'el era fatschentaus cun ina preit gigantica.

Il temperament de luvrar de Carigiet ei scodedir vulcanicas, de maniera vulcanica. El lavura eruptiv e mida magari 20 gadas parts, u era igl entir maletg. Per saver far quei ha el anflau per la preit ina tecnica che lai curregier sco el vul, absolutamein. Mintga artist ha autras metodos de luvrar, laschond cumandar siu temperament. Ad ina damonda, schebein el seigi segirs che sia vegnavla dada de fuorma e color seigi la megliera, e sch'el stetti buca mal per la lavur fatga e svanida per adina, citescha Carigiet in dils pli gronds artists moderns: Picasso. Quel hagi pronunziau il suandont grond plaid: «Igl artist sto haver la forza de serefusar». Carigiet ha fatg obedienscha a quei plaid. Ins stoppi haver la curascha de midar e refusar sesez, e sch'ei cuosti bunamein la veta, era sch'ei drovi vegn ni trenta emprovas. Quei hagi ed astgi haver negina impurtonza. Secapescha che la lavur sa vegnir en quella moda stentusa e bunamein nunpusseivla, ed en da quels muments ha Carigiet detg beinenqual gadas siper sesez: «Mender sai ussa pil gianter tuttina buca vegnir!», epi scappaus enzacons pass vi e neu, forsa viado el curtgin de Flutginas. E tuttenina ha el en tals muments sentiu ch'in esch era sesaviarts per schar sesluitar igl artist ord la smanatschonta calamitad. —

LA SCHLITTADA 1957. Maletg cun rispli

Las skizzas, il project che Carigiet fa a Flutginas per maletgs murals muossan cuntegn e fuorma, il bia mo all'ingronda. Ina preit sco quella ella sala dil Cussegl grond a Cuera, ha stuiu crescer sco pensum dafertontier ch'igl artist luvrava lundervi, stueva crescer beinduras sin tuttas varts duront la lavur de malegiar. Ed il resultat final astga e sa esser alla fin ulti lunsch naven dil project, pertgei il schaffir astga mai calar tochen sil davos streh e la davosa lingia ch'igl artist fa cun siu rispli ni barschun. Cu in maletg ei propi alla fin ei ordvart grev de dir, forse mai! Cu in'ovra ei finida, vegnan biars artists beinduras surpri d'in schar encrescher, d'ina depressiun accumpignada dalla idea ch'il maletg seigi senza valeta artistica, schegie renconuschiu da tuttas varts. Ei quei buca il fin sentiment che fa endamen che la perfetgadat absoluta seigi buca de contonscher sin quest mund?

Nus vein viu che Carigiet fa bugen excursiuns o egl uaul, sils cuolms. Tgi che ha giu caschun de leger ses diaris sa far in'idea de quella part de siu passatemp. «Tgei, passatemp scheis vus a quei?» — rispundess Luis Carigiet empau permalaus. El enconuscha buca quei plaid! El ha mai en sia veta giu liunguriala. Sia lavur ei memia interessanta e variada per stuer far spirir il temps alla posta. Gest cu'l va ad observond tras la natira, lavura igl intern e sepeina per la dira realisaziun dell'ovra. Carigiet s'exprima ina gada: «Il pli ventireivels e satisfatgs sundel jeu cu jeu sai star in bi gi-d'atun sigl ur d'in uaul e scher e contemplar in truscal! En secunda lingia vegn il ferm giavisch de malegiar in truscal, cun in carstgaun, cun in cuntegn. Carigiet ha adina puspei malegiu cuschas e truscals, adina puspei cavals e menadiras, figuras de harlechinada. Certs problems occupeschan adina puspei siu spért, era lu cu'l va a ruassar agl ur digl uaul, fa ses viadis ora ella biala natira. Tut quei semanifesta era en sia ovra. Il patertgar suenter ils problems della veta e siu senn, damondas pli profundas che la veta tschenta al carstgaun, ei ina qualitat filosofica che ha mai bandunau Luis Carigiet dapi ch'el patratga insumma. Ella ei buca de separar da nies artist, ina necessitat. Quei patertgar continuau, igl observar en visiun e patratg, epi la hanada lavur d'artist en sia concentrasiun, absorbescha il temps d'in carstgaun totalmein. Gest perquei ei Luis Carigiet forse staus onz isolaus e retratgs. El ha, sco biars auters artists menau empau la veta d'eremit. Mo quella tgeuadad ha era clamau l'autra vart, il contrast, il desideri ded ira giudo e giuaden els marcaus per acquistat novas experiencias della veta, per retscheiver la capacitat della mesura, della proporziuns egl art ed el viver. Per auters motivs stuess el buca ira oz giu els marcaus. Oz ha la tecnica fatg gronds progress ella reproducziun de maletgs en color, en mieds de comunicaziuns fotograficas entras film, televisiun, che lubeschan de sefar enconuschents cun ils pli gronds artists, cun las pli grondas valetas, e quei a gronda distanza. Perquei ei il viagiari e visitar galerias e museums buca pli de quella impurtonza sco antruras. Quei che cloma Carigiet adina puspei en tias jastras ei plitost la veta sco tala dils pievels, lur far e demanar, la cuntrada, lur tradiziuns e lur viver! El ei persesez adina puspei in diligent visitader d'exposiziuns modernas, sco era d'artists della scola veglia. Mo la necessitat de far quei ei buca aschi gronda sco aunc avon 30—40 onns. Luis Carigiet ei arrivaus oz ad in scalem francau, ha anflau siu stil, e drova buca pli impuls e muossavias da quellas varts, el ei vegnius pli sin sesez! El rispundess denton sil plaid «franchezia» suandon-tamein. «Ei po esser ch'ins ei pli madirs oz, ch'ins ha in tec pli bia segirezia e franchezia en las atgnas caussas, mo jeu hai adina dubis enviers tut esser segirs; pertgei la segirezia ei ina menda per in artist, ina fleivlezia, in «enzatgei» che impedescha il ver svilup.»

Bugen less ins saver co in artist vivent, ch'ei buca disviaus vi ella pura abstracziun, giudichescha igl art modern exagerau. Per Carigiet ei igl art abstract ina enzenza de discrepanza dil temps hodiern, in patertgar che scarpa dapart igl object quasi sco ina explosiun atomica. Sche la carstgaunadad anfla momentan buca autras sligiazziuns, ei igl artist culpeivels de mussar sco quei che la carstgaunadad sepresenta oz e buca auter. Ella sa buca malegiar oz alla Rembrandt, alla Raffael. Quei fuss nunverdad.

Carigiet ha la forza de sedistanziar da sias ovras ina gada ch'ellas ein finidas. Igl ei sco culla clutschiera che lai mitschar suenter paucas jamnas ils pluscheins, sco sch'els fussen buca stai ils ses. El enconuscha buca il desideri ni quei sentiment de stuer salvar per sesez ses maletgs. Quels ch'el schazegia il pli fetg, ein en auter possess.

Luis Carigiet stema fetg ils beins culturalis de nossas muntognas e respecta igl indigen, nos casaments tradizionalis, la lavur de nos purs e mistergners. El applichescha tut sia capacitat e siu art

SAULT DIL NARR
1952. Reproducziun d'
ina litografia originala.
Ediziun Arta.

per tschaffar il cuntegn de quella cultura forsa murenta. El vesa las grondas transformaziuns ed ils prighels dil temps. Mo astg'el e duei el educar il pievel en moda directa? Igl artist egl ault de sia madirezia vegn tenius a mistregn dal fiug e dalla flomma creativa. E siu art sto daventar in exempel de valor absoluta. Igl art ei per el buca mo ina floscla, in accessori, in ornament sisum ina preit. Igl art ei il calisch, la fuorma enten il qual tut il spért vegn purschius al concarstgaun. Mo caussas ch'ei vegnidas purschidas en fuorma artistica, ein arrivadas tier nus. En tut, en mintga bien plaid, mintga sogn plaid, mintga bellezza ha duvrau il calisch ded aur della fuorma per arrivar tras ils tschentaners tochen tier nus.

Igl ei de capir che in artist sco Carigiet che ha acquistau la vertit della fuorma, battend ina entira veta, vess il fervent giavisch ch'il pievel romontsch e las scolass patertgassen empau auter sur digl art e sia valeta! Igl ei oz ina surproducziun de valetas cun pauc valor, manegia Carigiet. E per quellas valurs de pintga valeta stuess ins haver temps de meglierar e de cungir cun novas valurs. De batter encunter la tecnica e siu patertgar ei grev. Il mal ei buca la tecnica ed il materialissem en sesez, mobein igl extravagant diever e la valeta de quels beins en moda surdimensionada. Il mal ei che il niev vegn derschs viaden en nossas vals cun gronda spertadad, valurs e nunvalurs, ton ch'il vegl po buca redember al stausch maluardau dil niev. Ei maunca il senn che sparta il bien dal schliet, che fa pusseivla ina sauna assimilaziun.

Ed ussa arrivein nus ad in pugn veramein impurton! Vegn igl art consideraus andantamein en nossas scolass? Fan ellas attents ils scolars sin bialas fuormas ch'ei aunc schi derasadas en mintga

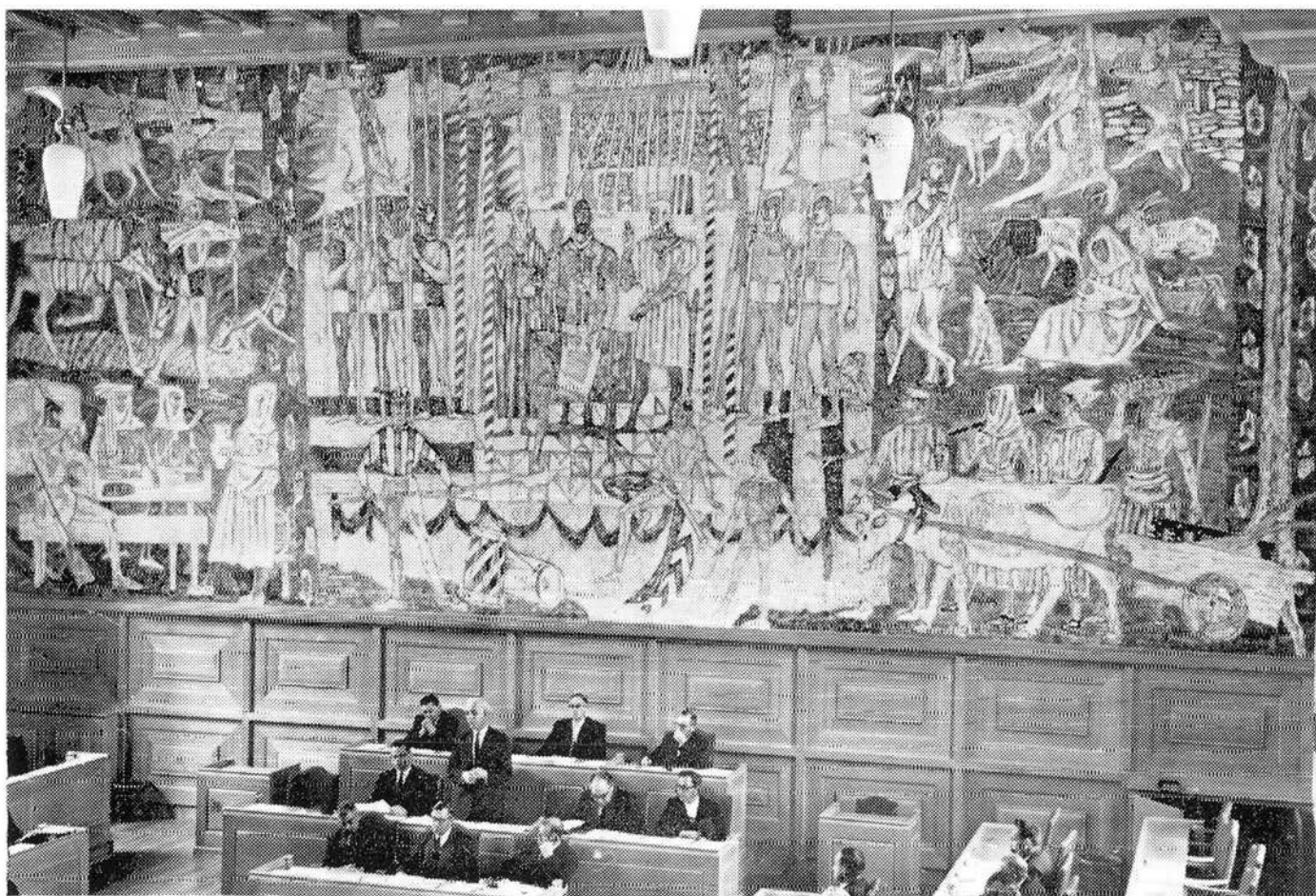
cantun de nosa cuntrada, sin fuormas verdeivlas digl art, sin manifestaziuns artisticas en nosa tradiziun, en nies luvrar, o ella natira? La scola sedistanziéscha atgnamein onz fetg dagl art figurativ, dalla valeta digl art; ella vesa forse buca sufficientamein l'impurtonza de quei mied d'instrucziun, de quei grondius formader della carstgaunadad, dil caracter, della tempra humana. E quei ei donn! L'educaziun de nos magisters e scolasts en quei grau maunca malamein. L'instrucziun formala vegn considerata de schenderletga, per ina caussa ch'ins drova buca per la veta. Ei fuss uras ch'il scolast vegness instruius ed educaus era da quellas varts, buca mo ch'i sappien mussar de dumbrar ensemen e d'abstrahar. Ei fuss necessari ch'il scolast survegness la capaciad de dir in tec pli bia della impurtonza de fuorma, de colur e cuntegn en nosa veta. La fuorma che ha regalau nusezzi ensemen cul spért divin, ch'ei dapertut enten ed entuorn nus, sa esser de decisiva impurtonza en grondas decisiuns de nosa veta. Ei setracta cheu buca mo dil bi, ni dil buca bi. Ei setracta dil spért e dell'olma che schai ellas caussas, enten nus. —

Luis Carigiet ei buca stretgs en sia interpretaziun artistica. El vesa buca mo la pictura. El vesa era las valurs dil lungatg, della poesía, della canzun; en mintga caussa bein fatga schai ina miracla!

Per Luis Carigiet ei il lungatg mumma e sia cultivaziun enzatgei tut aparti bi, e de grondissima muntada per igl art e sia capientscha. Savens ha el pitiu che siu lungatg mumma leva buca

NARR SIN BALLONTSCHA 1954+57. Rep. d'in maletg en colurs dalla collecziun Carli Tuor.

PICTURA MURALA ella Sala nova dil Cussegl grond a Cuera. Quella ovra de grondas dimensiuns ha Luis Carigiet scaffiu 1959 / 60.

Il maletg mural representa en libra disposiziun la reunida delle Treis Ligias, fundaziun dil 15avel tschentaner. Cun quei che ils fatgs historics ein buca vegni transmess tochen sil gi ded oz en moda precisa, ha il pictur dau a siu maletg valeta plitost simbolica. Ils caus delle Treis Ligias, igl avat de Mustér, il burgameister de Cuera ed il mistral de Tavau, occupeschan il spazi central dil maletg. En omisduas direcziuns, horizontal- e verticalmein, ei la gronda preit dividida en treis parts. En quella moda ha il pictur saviu disponer las persunas, caussas ed animals en in interessant e variont uorden artistic. Impurtonta ei, sper la scena principala, la creaziun d'ina atmosfera de veta e dil viver de quei temps daditg spiriu.

IL FALCUN. Desegn a rispli.

cuorer sco quei ch'el vess giu bugen, il lungatg de sia tgina, ch'el ha stuiu bandunar en giuvens onns. El ha pli tard beinduras giu l'impressiun d'esser scarpitschaus, gie magari ded esser daus denter sutgas e bauns enten s'exprimer per romontsch!

Tgi che ha denton caschun d'udir l'emissiun radioscolastica dils 25 d'october, vegn segiramein a far grazia cun nies pictur! La sempladad culla quala el damogna ina materia en sesez greva ed jastura per nus, sia forza perschuasiva ell'expressiun, sia moda e maniera de plidar, dattan perdetga de sia distinguida cultura linguistica e della forza de siu patertgar e de siu sentir. Las formulaziuns ein patertgadas tras a tras en tuttas sias consequenzas, messas a scret suenter madira ponderaziun. Carigiet lavura culla plema sco cul rispli e cun barschun. La pli aulta expressiun pusseivla de patratg e sentiment.

En quei connex astgein nus vegnir cun in patratg final che cudezza savens il spért de Carigiet e ch'el exprima bugen: Il carstgaun che patratga mal, sto consequentamein s'exprimer mal en sia tschontscha, en sia ovra insumma. Quei carstgaun denton, ch'ei vegnius a frida de s'exprimer bein en ina u l'autra caussa de siu cor, quel sto haver ponderau e patertgau bein avon che semetter vid la lavur. E tgei artist e creader de grondas valurs astgass negar en da quels gronds muments la forza creativa dil patratg de siu lungatg mumma?

La lingua dals avious

Da Constant Gritti

Sar Fl. Gasner ais magister ed apicultur a Flem. Causa ch'el nu fuma sves, fa el adöver da quaist apparat per far füm intuorn sai.

Eu n'ha vulgü provar da laschar transmitter ün'emissiu al radio sur da quaist tema our da duos motifs:

1. Ils avious ocupan in vardà ün grand e vast spazi in la zoologia. Prunas de scienziats as dedicheschon interamaing a la perscrutaziun da quaist insect al qual blers oters forsa gnanca nu dan bada. E quaist ais il punc principal. Causa sia posiziun tuottafat aigna illa vita da las beschas as laschan ils uffants svelt inchantar per il tema. «L'aviöl». Mincha magister in scoul'ota tratterà almain ün exaimpel our da mincha gruppa zoologica. Prova, char collega, da tour per mans üna jada «l'apis mellifica». Eu sun persvasischem cha quella lavur nu farà be plashair a Teis uffants, ma cha eir Tü pudarast imprendder bler da nouv, premis cha giajast a fuond: il metter l'öv, il svilup da l'öv sur la larva fin pro l'imago, l'organisaziun, l'incumbenza da l'aviöl lavuraint e mas-chel, il svoul da nozzas, la vita d'inviern, la lingua dals avious, lur orientaziun, ils organs (p. ex. l'ögl, il stomi dal meil, las chotschas, il barschun, ils segmants, las cuderas da tschaira, stigmas etc.) Mincha singula lecziun poust Tü gruppar intuorn in center d'interess. Eir per la vita pratica ais quai important, cha'ls uffants chattan il plashair vi a l'aviöl e nu vezzan be il pizch, ma eir seis grands avantachs per l'economia da la natüra.

2. Perche hoz as ha il nummer d'avious diminui enormamaing. Ils paurs da frütta aint il chantun da Berna nu san p.ex. plü ingio tour via per fructifichar lur bos-cha. Els stuvaran cumanzar a postar in mincha üert cun bos-cha da frütta ünachamanna d'avious. Perche nu pudess eir nossa glied tgnair daplü avious? Tantplü, cha nu as sto absolutamaing brich esser paup per pussibilitar la cultivaziun dals avious.

L'importanza da l'aviöl chi exista fingia da tschientiners innan ha tut pè chafuol aint il pensar dal pövel, in cretta e tradiziun. La legenda quinta p. ex. dal sonch Ambrosius: Cur ch'el üna jada da mat durmiva culla bocca averta sajan gnüts ils avious e hajan laschè fluir il meil in sia bocca. «Perquai al fluiva plü tard il discuors sco meil da seis lefs.» Il meil ais dimena dvantà il simbol da l'eloquenza.

Cha'ls avious nu pizchan a mattas giuvnas nu s'oda plü, ma in üna chanzun our da la «Conso-laziun dell'olma devoziusa» vain dit da Maria: «Negin aviul ha tei unflau».

Ed ils proverbis dischan:
 Ün aviöl il cranz da spusa
 porta furtüna al nouv chasà.»

Uffants chi coppan ün aviöl
 survegnan per adüna chavels grischs.

Quel chi blastemma o fa güramaints
 cur ch'el ils avious cultiva,
 nu merita oter co cha seis armaints
 il pizchan ingio chi fa il plü mal: ill'andschiva!

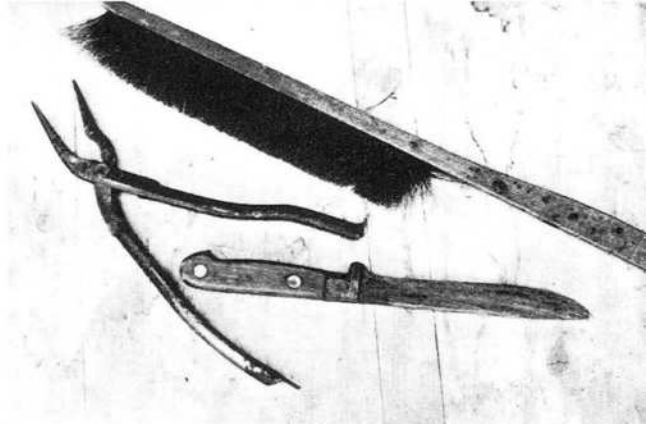
Na l'avantach material dal possessor d'avious
 nu po inchantar noss scolars, ma bleras otras
 vardats preciusas illa vita da l'aviöl.

La lecziun: Meis sincer giavüsch a tuot ils collegas chi sun intenziunats da tadlar l'emissiun cun lur scolars ais quel, da vulair scumpartir ils fögls ch'els survgnaran cuort avant l'emissiun. Scha ün o l'oter vül trattar l'aviöl in scoula schi fa el bain da cumanzar cun quel tema fingià avant quaista lecziun dal radioscoula.

Ils seguaints terms füssan da declerar ouravant:
 il vaschè d'avious, sommar, petrificaziuns, idrats carbonics. Guardai eir las fotografias ed as remarchai ils terms rumantschs!

- 1 La zanga d'apicultur ais ün oget indispensabel per tour oura las tablas. Il curtè fa suvent eir servezzan da raspa.
- 2 Las raspas vegnan dovradas per nettiar las tablas e la chaista.
- 3 Culla palina e la scuetta ramassa l'apicultur seis avious crodats per ils metter darcheu in sgürezza in chaman-na. La palina po tgnair fin a 500 gr d'avious.
- 4 Cul gnir da la prümavaira as spartan ils pövels d'avious: els «semnan». Per manar inavo ils giuvens soms svolats oura as serva da quaista chaista da soms.

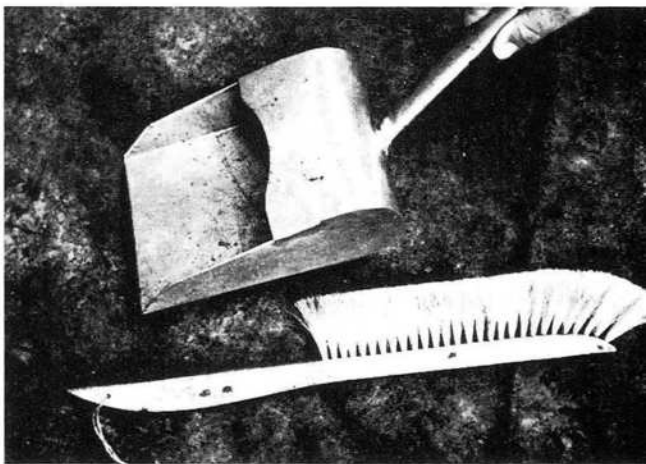
Las fotografias sun gnidas fattas da Paul Danuser, magister a Flem. Ils utensils d'apicultur sun in possess da mag. sec. Fluri Gasner a Flem.

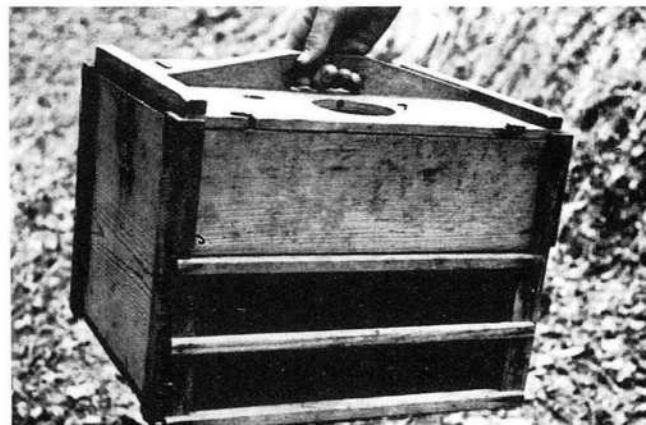
1

2

3

4

Tablas da meil dacipadas vegnan darcheu cumadadas cun tschaira. Quia vezzaivat l'apparat per alquantar la tschaira natürala.

Per far fümment as inserva l'apicultur da quaist automat da füm, cumpost d'ün ventiladur servind da boffet. Cul agüd d'üna penna da trar sü funcziunescha el i'l istess sen sco ils vegls boffets dovrats a man. Tabac o otras föglias sechas vegnan invüdat per prodüer il füm.

Banadetg Fontana

da Giatgen Uffer

Ia spetg segl tren a la staziung da Casti. Ensatgi am batta sen spatla.

«Te pudessas procurar en'emissiung radioscolastica. Giu'gl Tessin vessas franc taimp e peda degavonda.»

«Schi te creist tgi cun la peda seia fatg tot, schi lezza n'am mantga betg. Ma saptgas»

«Cò na dovra nign *ma*. Chesta lavouretta posst far gio per amour da la radioscola rumantscha Te ast cumplagna libertad da tscherner igl tema tgi te vot tratar. Ma dantant»

«Ossa ast te en *ma*?»

«Tgi n'ò betg en'eda u l'otra igl sies *ma*. Sast, ia vess gugent, schi te tscharnissas ensatge da l'istorgia grischunga.»

Igl tren è cò, ia stò davent.

«Ia lasch damai a tè chesta lavour», tunga chegl anc da fanestr'aint. Chegl è er ena sort dicat. Ed ia fatsch per cumond!

E partge damai en'emissiung scolastica tgi tratescha en argumaint istoric, en evenimaint da l'istorgia da la nosssa pitschna patria grischunga? N'è chegl betg en'interpreisa en po ord moda, en po giud veia, oz, tg'ins raschung tant da l'Europa da dumang, d'ena Europa uneida ed unifitgeida sen

taragn politic, cultural, economic ed oter ple? Chegl è sainza dubi en belissim aspect pigls taimps tgi on anc da neir, per las generaziungs tgi on anc da nescher. Bunamaintg mengia bel per pudeir sperar a la sia realisaziung.

Ma projects da tala purtada, adatos da midar fatscha ad en mez mond, madireschan tot plang planget. Oz n'ischans an mintga cass betg anc schi gliunsch. Ia crei tgi per nusoters sei migler da lascher eir igls gronds davant or cuagl bung exaimpel ainten chests plans d'uniung e d'integraziung. Pigls pitschens e debels tschertas cumpagneias da gigants èn adegna dubiousas e bagn er privlousas. Per antant suandagn l'admoniziung da Peider Lansel:

«Tgnain vi dal nos, sco'ls oters vi dal lur,
e'ns algordain la fin da Tamangur.»

Schi ia va tscharnia chest tema per la radioscola dad oz, schi egl sto divers muteivs tgi'm òn stimulo lotiers. Igl taimp tgi ia pudeva tratar an scola l'istorgia svizzra e grischunga per mè e oramai passo dadei. Ma passo n'è betg igl vigl interess per tot chegl tgi ò da tge far cun l'istorgia. Ia ma ragord anc bagn, tgi digl taimp tgi geva a scola, igl pi grond interess veva pigls fatgs istorics digls taimps passos. E siva tgi va dastgea rachintar chels agls mies scholars, ch'egl è sto adegna las mias ouras da scola previligeidas.

Siva d'aveir piglia dimora agl Tessin vaia gia la furtegna da dastgeir pratitgier danovamaintg — per curt taimp scu substitut — la viglia professiung da magister. E per mies grond plascheir vaia catto chint, tgi er igls scholars dad oz mossan en grond interess per l'istorgia-patria. Ia sung franc tgi chegl n'è betg sto a muteiv digl anschign metodic digl docent, mabagn parchegl tgi chest sentiment schea a fons da l'orma digl infanct.

Uscheia spera d'aveir fatg tgossa agradevla a blers unfants da las scolas rumantschas, ruschandon cun els d'en fatg grondious da la noss'istorgia. Ed ia crei tgi chegl am seia reuschia sainza ma perder ainten ena teoria chauvinista u er angal surnaziunala. Da chest sbagl tgi l'instrucziung istorica pudess far, lagnsa bagn ans tgirar.

L'emissiung an furma d'en pitschen gia auditiv na vot esser oter tgi ena simpla lecziung d'istorgia cumparteida an rumantsch. Ia sa canta fadeia tgi nous vagn gia da noss taimp cun l'istorgia a muteiv digl lungatg. L'instrucziung ainten las classas otas era, ed è anc oz tudestga. Las relaziungs existentas dumondan chegl. Parchegl sunga persvadia tgi en'oura d'istorgia rumantscha seia bagneida dapartot, surtot lò noua tg'igl rumantsch n'è betg anc bandagea ord scola.

La lavour è fatga usche, tgi mintga scholar la po ancleir sainza fadeia e sainza gronda preparaziung davart digl magisters. S'anclei tgi tschertas premissas ston esser avant mang. La naschentscha da la Confederaziung ed igl cuntinuo cumbat da chesta cun la tgesa d'Austria, la furmaziung da las Leias en Rezia e las relaziungs tranter chestas e Habsburg ston esser cunaschaintas. Chegl stgisa alloura da sviglier la mimorgia digls unfants ed igls far attents sen chests evenimaints tratos pi bod ainten l'istorgia. En disegn a la tavla da pare po render bung sarvetsch per metter agl cler la situaziung giu ainten la stretga da la Tgalavaina.

Igls documaints citos pon sarveir da fundamaint per far cler agls scholars tgi nous stettan cò tottafatg sen tarragn istoric e betg ple lò, nua tgi istorgia e detga populara sa mesdan e fon grev da

Monumaint da Banadett Fontana
a Coira (Foto J. Geiger, Flem)

tigneir zavradas chestas dus rachintadras digls taimps passos. La pravla ainten las ampremas clasas, la detga a l'antschatta da la nossa istorgia-patria ed igls fatgs basos sen documaints istorics, ainten las classas otas, chegl è igl proceder da l'instrucziung istorica ainten la scola primara.

Ed ossa dumonda stgisa schi ia az unfisesch cun la mia baterlada e giavisch agls scholars rumantschs ena buna recepziung ed agls magisters blera satisfacziung ainten lour greva ma bela lavour.

Litteratura: Pieth, Bündnergeschichte 1945

Festschrift zur Calvenfeier 1899

Fotografias: Monument B. F.: J. Geiger, Flem

Casti da Riom: J. Gaberell, Thalwil

MONUMAINTE BANADETG FONTANA. Scu fretg da la gronda festività da Tgalavagna (1899) è 1903 nia eregida dasper la scola s. Nicolai a Coira igl grondios monumaint da Banadett Fontana. Richard Kissling è sto igl artist-sculptour da chell'ovra monumental. Scu model digl erox e digl guerrier giumez ò Kissling piglia dus persungas da Savognin. —

La figura imposanta da Fontana erigeida an bronz stat sen en postamaint da granit ve digl cal stat l'inscripziung: «Frestgamaintg anavant, mies mats etc.», tenor ils plets scretgs digl istoriograf Duri Champel.

IGL CASTI DA RIOM

da B. Plaz

Banadett Fontana è sto guai (Landvogt) segl casti da Riom igls onns 1474, 1491—1493, 1494—1499 cun interrupziuns. Tranteraint, è l' sto guai a Fürstenburg an Val Venosta. — Igl casti ò la furma d'en dretgangel, 32 m lunghezza, 12 m ladezza e 28—38 m otezza. La tor an furma quadratica, tgi stat or digl dretgangel è 7 x 7 m. Treis dulzadas e miraglia da 1—1,36 m fermezza. La tor veva 6 dulzadas. Giufons era la parschung, tar la cala ins stueva descender an diversas stgelas. — Segl maletg vei ins fitg bagn las restanzas digls parpangs da laresch, sen igls cals stavan igls palantschias. 1864 (madem onn da l'arsa gronda da Riom) ò ena neiv sfratgea aint igl tetg. Anturn 1870 ò igl tribunal cirquital concludia da vender igls parpangs da laresch, anpe da far se en nov tetg. Igl parpang è nias razgeas or e vandias a Nagiadegna per eriger igl «Maloja-Palace». En act da curt visamaint digls nos manaders. La rosna alva tg'ins vei agl parterra dasper igl clutger è nida rotta or per transportar igls parpangs pi facilmaintg. — 1785 è er nia fatg en isch digl parterra per antrar ainten la tor.

Igl casti è nia erigia anturn 1200 antras igls nobels de Wanga igls cals eran an possess digl *signeradi* Riom, tar igl cal appartigniva la gronda part da Surses (sainza Beiva a Murmarera). 1220 cattainsa Albert e Bertold de Wanga scu sesents a Riom. 1233 duess igl uestg Bertold de Helfenstein esser nia assassino ainten igl casti (betga documento siramaintg). — 1258 vendan igls de Wanga igl casti e tottas appartenenzas per 300 martgas agl uestg. Da co davent tschantava igl uestg sies guais (Landvögte) segl casti, principalmaintg or da la famiglia de Marmels, anfignen 1552, nou tgi la tera da Surses az ò cumprada libra. — Da chel termin davent sesevan igls guais da la tera segl casti anfignen vers 1750. Igl casti era li da radunanza digl tribunal e parschung per delinquents e streias. 1652 è portals, tetgals e tetg nias erigiadas da nov per 720 fl. — Sot igl presidi da Gion Not Spegnas è la ruigna digl casti nida per part renovada, la tor ò survagnia en tetg nov da schendlas ed è nia erigia ena tavla commemorativa digls donatours. Tot è fatg cun subvenziuns federalas, 1936/37. Ensatge pi tard è nia tschanto la tavla memorativa cun en relief da la tscheira da Fontana ve da la tor. L'inscripziung nomna en verset or digl gi Banadett Fontana da G. N. Spegnas:

*Igl bratsch digl migler tranter noss unfants
ò rot la vanaglorgia digls pussants.*

Cumissiun Radioscola

Tona Mark, scolast secundar, Goldau

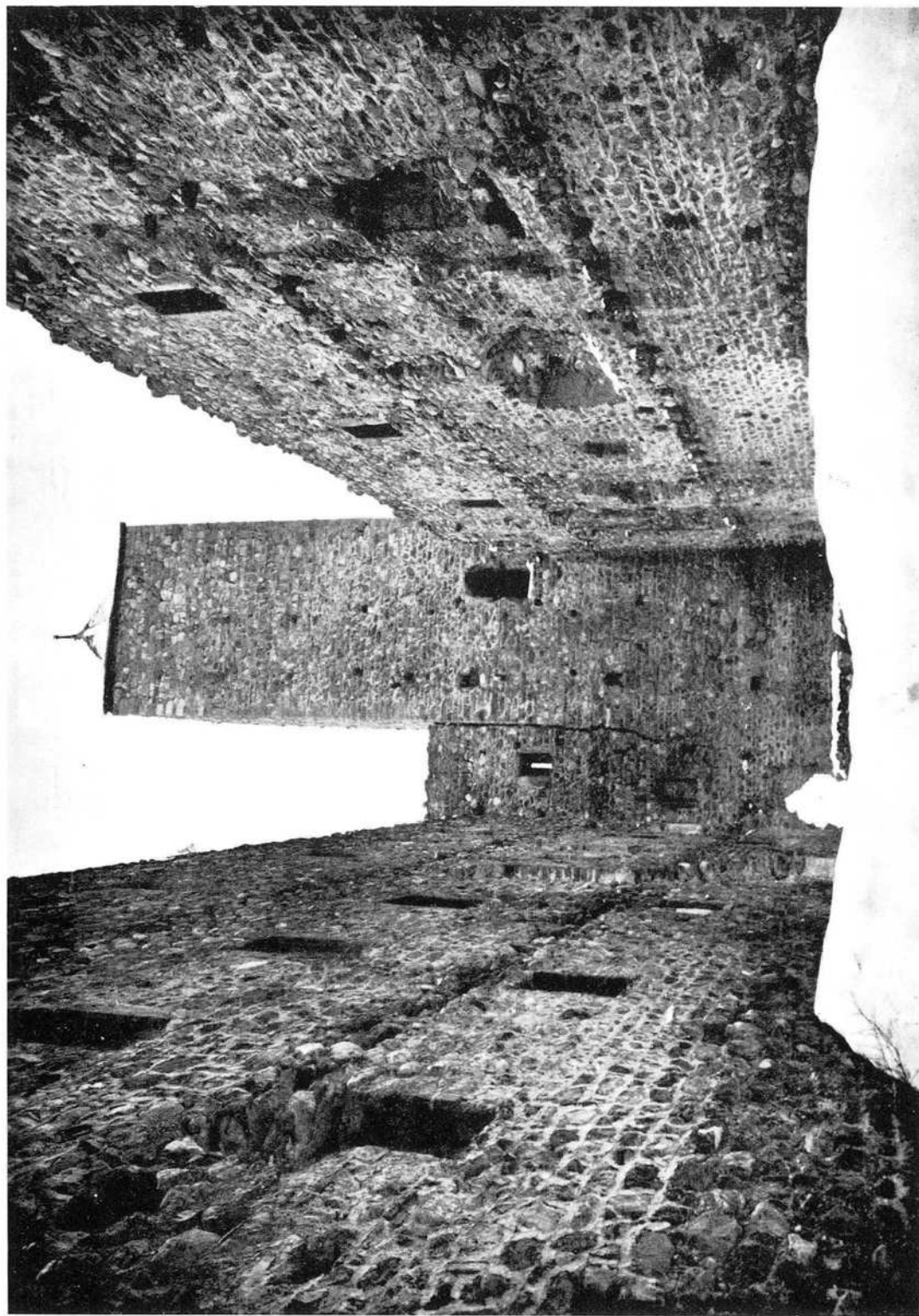
Jon Semadeni, scolast secundar, Scuol

Luzi Tschärner, scolast secundar, Andeer

Dr. Alfons Maissen, Weinbergstrasse 14, Cuera, parsura della CR

Dr. Adolf Ribl, representant dil Studio de Turitg, Brunnenhofstr. 20

Christian Barandun, parsura della CRR, Via Masans 160, Cuera.

IGL CASTI DA RIOM AN SIES STADI DAD OZ, AN SIES SPAZIOUS ED INTERESSANT INTERN (Foto J. Gaberell, Thalwil)

CUERA 1960

ANNADA V

2. CUDISCHET

RADIO SCOLA

EDIZIUN DELLA CUMINONZA RADIO ROMONTSCH ORGAN DELLA CUMISSIUN RADIO SCOLA ROMONTSCH

Redacziun: ALFONS MAISSEN

STAMPA ROMONTSCHA Mustér

